

УДК 75/76 (477) «17/18»

Козловська Є. А.

аспірант, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАКА В УКРАЇНСЬКОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ XVII – XVIII СТ.

Козловська Є. А. Формування образу запорізького козака в українському образотворчому мистецтві XVII – XVIII ст. У статті розглянуто історію виникнення образу запорізького козака в українському образотворчому мистецтві у XVII ст. та динаміку формування цього персонажу протягом XVII – XVIII ст. Предметом дослідження стали найвиразніші мистецькі твори часу виникнення зазначеного образу. Автором розглянуто зразки книжкової графіки, сакрального живопису та портретні зображення з точки зору художнього вираження козацького образу. Різноманітність джерел дозволила подати повну та об'єктивну картину виникнення, розквіту та заходу цього образу після руйнації Січі у 1775 р.

Ключові слова: образ козака-запорожця, образотворче мистецтво, козацька тематика.

Козловская Е. А. Формирование образа запорожского казака в украинском изобразительном искусстве XVII-XVIII ст. В статье рассмотрена история появления образа запорожского казака в украинском изобразительном искусстве в XVII ст. и динамика формирования этого персонажа на протяжении XVII – XVIII ст. Предметом исследования стали наиболее выразительные художественные произведения указанного времени. Автором рассмотрены образцы книжной графики, сакральной живописи и портретных изображений с точки зрения художественного выражения казацкого образа. Разнообразие источников позволило подать полную и объективную картину возникновения, расцвета и упадка этого образа после разрушения Сечи в 1775 г.

Ключевые слова: образ казака-запорожца, изобразительное искусство, казацкая тематика.

Kozlovska E. A. The Formation of image of Zaporozian Cossack in Ukrainian Fine Art of XVII – XVIII centuries. The article is devoted to the appearance of image of Zaporozian Cossack in Ukrainian Fine Art of XVII century and the dynamics of its formation during

XVII-XVIII centuries. The research focused on the most expressive art-works of that time. The author examined samples of book graphic, sacred art and portrait images from the point of view of artistic expression of Cossack's image. The variety of sources allowed to show the full and objective picture of the origin, the rise and the fall of this image after the destruction of the Sich in 1775.

Key words: The Image of Zaporozian Cossack, Fine art, Cossack thematics.

Постановка проблеми. З XVII ст. Запорізька Січ почала відігравати значну роль як військова та політична сила в Україні і Європі. Вже відтоді перші зображення запорізьких козаків з'являються в образотворчому мистецтві України. Козацька тематика буде активно розвиватися аж до руйнування Січі у 1775 році. У XVII – XVIII ст. закладалися підвалини візуального образу запорожця, який надалі одержить різноманітні інтерпретації у XIX – XXI ст.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження початкового етапу формування образу запорізького козака в українському образотворчому мистецтві у період XVII – XVIII ст. на основі аналізу окремих виразних художніх творів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед робіт, присвячених загальним проблемам образотворчого мистецтва України XVII – XVIII ст., розвитку графіки, портретного та сакрального живопису, можна виділити ґрунтовні твори П. Білецького, П. Жолтовського, Д. Степовика, О. Суховарової-Жорнової та ін. Окремі аспекти барокової культури висвітлено у працях А. Макарова, М. Ольховик. Стисло інформацію щодо деяких художніх творів можна отримати з короткої розвідки І. Ласки, дослідження особливостей ікони «Покрова Богородиці» (де зустрічаються зображення козаків) знаходимо у С. Плохія. У альбомі «Україна – козацька держава» зібрано цікавий ілюстративний матеріал, що може стати в нагоді для аналізу художніх творів XVII – XVIII ст. на козацьку тематику. Однак окремих мистецтвознавчих публікацій про становлення образу козака-запорожця в образотворчому мистецтві України цього періоду не існує. Таким чином, постає необхідність у такому дослідженні.

Основний зміст. XVII-XVIII ст. в Україні – час буремних подій, доленосних поворотів у історії країни, становлення державності, формування та утвердження власної національної ідентичності, одним із складників якої є феномен «бароковості», якому надають значення мегастилю і метамови українського мистецтва XVII – XVIII ст. [6:4]. Саме в цей час на політичній арені України утвердилося козацтво. Як вважає А. Макаров, це дає підстави говорити про велику роль військової верстви у формуванні національного мистецтва, оскільки важелі впливу в той час перейшли саме до неї [5:208]. Досить слушне твердження, якщо врахувати, що козацька верхівка виступала замовником частини архітектурних та живописних пам'яток, проявляла меценатські ініціативи.

Завдяки значній ролі козацтва в суспільному, політичному та культурному житті України образ січовика досить часто трапляється у пам'ятках векси-

Надійшла до редакції 07.05.2013

лології, сфрагістики, геральдики. Яскравими прикладами є запорізькі прапори, печатки із постаттю козака з рушницею, хоругви із зображенням померлих, що використовувалися під час поховальної церемонії. І, звісно, образ козака відображався і в релігійному та світському образотворчому мистецтві.

Ще у 1588 р. у книзі В. Острозького «Про єдину істинну православну віру» підкреслювалось значення історичної образотворчості для патріотичного виховання. Автор наголошував на суттєвому впливі творів живопису на розвиток моральних чеснот особистості (цит. за: [3:229]). І хоча зображення, пов'язані із Військом Запорізьким, дійшли до наших часів переважно у вигляді гравюр чи малюнків, зі слів В. Острозького можна зробити висновок, що були й живописні зразки, які, на жаль, не збереглися для нащадків.

Серед перших зображень на козацьку тематику варто згадати ілюстрації до віршів «На жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича (1622). На першій гравюрі – козацький герб у супроводі епіграми із інформацією про його походження: Сакович вважав, що польський король надав цю емблему січовикам у якості подарунку. Втім, за деякою інформацією, монарх лише затвердив символ, що вже існував [4:44]. Зображення гетьмана Сагайдачного втілює загальну героїчну концепцію образу. Невідомий майстер не ставив собі за мету індивідуалізувати портрет, це швидше типізований образ. Та все ж таки гравюра є спробою портретувати саме людину. Цю ідею переконливо доводить Д. Степовик, говорячи про індивідуалізацію за допомогою підпису, козацького строю та інших зовнішніх атрибутів гетьмана [8:202]. Гравюри являють собою зразок мистецтва, у якому ще не проявилися художні особливості бароко – на них немає химерних та складних ліній, нагромадження деталей, вигадливої орнаменталізації пізніших барокових зразків. Натомість ідея узагальненого образу, уточнена словесним доповненням, статичність пози вершника, та, особливо, спроби індивідуалізувати портрет свідчать знання та спроби використовувати прийоми мистецтва ренесансу, привнесені в Україну з Італії.

Третя гравюра, на якій зображено наближення козацьких чайок до Кафи – рідкісний ранній зразок історичного жанру. Незважаючи на графічний лаконізм, автору вдалося досягти значної виразності за допомогою деталей: драбин, по яких підіймаються козаки, високих мурів Кафи. Ця пам'ятка унікальна ще й тим, що в наступні десятиріччя не було виконано (чи не збереглося до наших часів) жодної історичної композиції, пов'язаної з українським козацтвом [3:230].

Образи козаків з'являються у рукописному «Служебнику» Л. Барановича, написаному в Новгород-Сіверському монастирі у 1665 р., на малюнку «Освячення козацької хоругви». Автор зображує групу вояків на чолі з гетьманом, досить вправно передаючи історичний одяг та інтер'єр церкви. Відчутний потяг художника до певної індивідуалізації облич та прагнення вибудувати загальну врівноважену композицію.

З українських літературних пам'яток XVIII ст. варто згадати «Літопис» С. Величка, який містив

цінний ілюстративний матеріал. Портрети дев'яти козацьких гетьманів (Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка та І. Мазепи) було виконано у техніці туш із сепією. У цих малюнках відчутно вплив польського мистецтва: за основу композиції художник (можливо, ним був сам літописець) взяв схему шляхетських репрезентативних портретів [2:16].

Для мистецтва українського бароко характерна активна взаємодія різних його видів і жанрів між собою. Яскравим взірцем є картина «Богдан з полками» (XVIII ст.), що не має аналогів серед українського малярства. Її було створено як своєрідний відгук на п'єсу «Милість божія Україну ...освободившая» (1728) невідомого автора. У живописній пам'ятці художник відтворив образ гетьмана за гравюрою В. Гондіуса. Композиційно картина нагадує ікону з клеймами: навколо постаті Хмельницького (у центрі) згруповано декілька сюжетів, що відтворюють військові події. На досить схематично зображеному ландшафті розташовано 23 булави, що символізують козацькі полки. Під кожною булавою написано назву полку. Ліворуч знаходиться група з 23 українських вояків під розгорнутими корогвами, праворуч – полонені шляхтичі, вище – шатро з прапорами, перед якими стоять два козаки. П. Жолтовський розглядає паралелі між текстом п'єси й окремими частинами картини та підкреслює, що при їхньому порівнянні розшифровуються всі деталі. Дослідник вважає, що група чоловіків під корогвами, перед якою стоїть козак із булавою у руці – запорожці і кошовий. Козацьке військо було традиційно скликано на раду литаврами, щоб вислухати заклик Хмельницького до повстання [3:305]. Також можна проводити певні аналогії зі зразками народного малярства (картиною «Козак Мамай»), що зображують запорожців, оточених меншими фігурами [1:63].

Серед історичних праць наявністю якісних ілюстрацій виділяється «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана (її було написано в 1785-1786 рр., а опубліковано лише в 1846 р.) Художник Т. Калинський на замовлення автора виконав 25 малюнків, відтворивши типових представників різних станів України другої половини XVIII ст. Серед них є зображення виборів кошового на Запорізькій Січі, козака-переможця з головою ворога та запорожців, що танцюють. Досить правдиво і детально вимальовано строї та атрибути січовиків. Відомо, що ілюстрації з цієї книги слугували зразком для створення театральних історичних костюмів наприкінці XIX ст. [10:155].

В образотворчому мистецтві України XVII – XVIII ст. відбувався поступовий відхід від канонів середньовіччя і створення національного художнього стилю, що органічно поєднував старі традиції та нововведення. У цей час розвиток історичного живопису був тісно пов'язаний з гравюрою та іконописом. Пам'яток світського малярства створювалось значно менше, ніж церковних, і подекуди канонічні зображення почали доповнювати образами конкретних світських осіб та епізодів із минулого. Образи козаків ба-

чимо на багатьох українських іконах типу «Покрова», що користувалися величезною популярністю наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Зображення вояків із чупринами дає підставу ідентифікувати їх як січовиків [1:91]. Серед козацьких «Покров» найвідомішими є ікони з портретом гетьмана Б. Хмельницького кінця XVII – початку XVIII ст. та з портретом П. Полуботка XVIII ст. Знаменитою є переяславська «Покрова», де зображено Петра I й Катерину I, духівництво та українських козаків; відома також сулімівська «Покрова» 1741 р. з представниками російського уряду і козацької старшини [9:249].

Враховуючи те, що на Запоріжжі культ Богородиці виник раніше, аніж на Гетьманщині та особливості стосунків січовиків із духовенством, запорізька іконографія мала деякі відмінності. Виразним прикладом є ікона з січової Покровської церкви в м. Нікополь. Специфіка цієї сакральної пам'ятки полягає у відсутності зображення духовних осіб, а також у тому, що кошовий звертається до Божої Матері безпосередньо. Також збереглися дані, що архістратига Михаїла та архангела Гавриїла відтворювали у вигляді січовиків. [7:587–588]. Ці пам'ятки підкреслюють сприйняття січовиків як охоронців православної віри, відтворюють ауру свободи та відчуття самоповаги, що були властиві свідомості козака-воїна.

Бажання козацької верхівки підкреслити свою приналежність до вищої верстви населення та розвиток ктиторства зумовили поширення і розвиток портретного жанру в Україні XVII-XVIII ст. Найчастіше об'єктами зображення були представники політичної та військової верхівки: козацька старшина та гетьмани. Парадні репрезентативні полотна позначено монументальністю, узагальненістю композиції, урочистістю, що підкреслюється застиглими позами зображуваних. На відміну від ктиторських зображень, що виставлялися у церквах, світські образи призначалися для особистого користування. З ліквідацією Гетьманщини та Запорізької Січі козацький портретний жанр поступово згасає. До наших часів дійшло декілька зразків, що засвідчили останні спалахи колись потужної традиції.

Портрет запорозького полковника А. Ковпака у 1775 р. було створено А. Моклавським. Постаць розміщено на тлі пейзажу. Зелені пагорби та захмарене небо увиразнюють композицію. На полотні зафіксовано всі деталі козацького строю, передано різницю у фактурах матеріалів, ретельно промальовано візерунки на тканині. Митець унікав різних кольорових контрастів, надаючи перевагу м'яким тоновим градаціям. Загальний темнуватий колорит підкреслює пригнічений психологічний стан полковника Ковпака, який пережив крах Січі.

Фактично останніми прижиттєвими портретами запорозців стали ктиторські зображення братів Якова та Івана Шиянів. Їх було виконано у 1784 р. для церкви у Нікополі. За традицією репрезентативного портрету фігури зображено статично, багато уваги приділено декоративному оформленню твору. Художник досяг рівноваженості та гармонії композиції, незважаючи на значну масивність постатей. Детально пророблено однотонні жупани, широкі пояси, візерунчасті кун-

туші. У загальному колориті картини переважають приглушені, темні тони. Як вважає П. Жолтовський, сміливість мазків і більш реальне трактування тла свідчить про нові віяння в образотворчому мистецтві тих часів [3:156]. Застосування тонкого лесування підкреслює це враження. Портрети досить подібні між собою, однак малярю вдалося досягти виразної індивідуальної характеристики кожного з братів.

Висновки. Внаслідок аналізу українських пам'яток образотворчого мистецтва XVII-XVIII ст. (як світського, так і сакрального), що відображають образ козака-запорожця, можна ствержувати, що цей персонаж розглядався у позитивному ключі. У більш ранніх зображеннях запорожця в українському живописі та графіці зустрічається звернення до ренесансних художніх принципів, однак надалі цей образ трактується митцями переважно через призму барокового світогляду.

Література

1. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. / Платон Белецкий. – Ленинград : Искусство, 1981. – 256 с.
2. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть / Платон Олександрович Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – 159 с.
3. Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII вв. / Павло Миколайович Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 283 с.
4. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст. / Павло Миколайович Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1983. – 178 с.
5. Макаров А. Світло українського бароко / Анатолій Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с. – ISBN 5-7715-0724-5.
6. Ольховик М.В. «Бароковий універсалізм» в українському художньому мисленні: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філософських наук / Марина Володимирівна Ольховик. – К., 2005. – 16 с.
7. Р-в А. Небесные архистраги во образе запорожцев / А. Р-в // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 587–588.
8. Степовик Д. Українська графіка XVI – XVIII століть. Еволюція образної системи / Дмитро Степовик. – К.: Наукова думка, 1982. – 330 с.
9. Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII – XVIII ст. / Олена Суховарова-Жорнова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наук. праць – 2004. – № 11. – Ч. 2. – С. 244–278.
10. Український драматичний театр: нариси історії в двох томах / [від. ред. М. Т. Рильський.] – К.: Наукова думка, 1967. – 517 с. – (У 2 томах; т. 1).